

УДК 811.161.'37

ФУНКЦІОНУВАННЯ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЛІТОПИСНОГО ТЕКСТУ СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ

Сучасний антропоцентричний підхід до об'єктів лінгвістики має на меті комплексне пояснення сутнісних властивостей мови і тексту. В антропоцентричній науковій парадигмі текст розглядається як джерело інформації про його виробника, адресата, предмет і ситуації мовлення. Вирішення питань про вплив мови на поведінку і мислення людини, про взаємовідносини мови і суспільства, про розвиток духовної культури народу, менталітету нації знаходиться в руслі антропологічної лінгвістики, що стала важливим напрямком сучасного мовознавства. У зв'язку з висуненням на перший план даного аспекту досліджень актуальними стають питання лінгвістичної аксіології, що дозволяють вивчати культуру народу крізь призму символів і цінностей етносу. Кожен рівень мовної системи містить інформацію про основні принципи світогляду народу, що відбиваються в аксіологічних установах, і словотвір як особливий механізм мовної діяльності дає багатий матеріал для вивчення зазначеного явища. У результаті дериваційного процесу предмети і явища зовнішнього світу отримують інтерпретацію через внутрішню форму слова.

Традиція вивчення мовних фактів з урахуванням законів когніції, у взаємозв'язку мови, мислення та культури були закладені в роботах класиків лінгвістичної науки: В. Гумбольдта, І. О. Бодуена де Куртене, О. О. Потебни, М. В. Крушевського. В. Гумбольдт закликав дослідників поєднувати власне лінгвістичний підхід з аналізом розумової діяльності, історичних фактів, культурного стану нації.

В останні десятиліття зріс інтерес дослідників-лінгвістів до проблеми відображення людського мислення у мовній діяльності, особливостям сприйняття світу у фактах мови, створенню моделей уявлень знань про світ як складному процесі його чуттєво-розумового сприйняття людиною. Важливі теоретичні положення антропологічної лінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики містяться в дослідженнях Ю. Д. Апресяна, В. М. Телії, В. В. Колесова, Н. Д. Арутюнової, В. А. Маслової, Т. І. Вендіної, Ю. С. Степанової, О. С. Кубрякової, М. О. Дмитровської, В. І. Карасіка та інших сучасних науковців.

Розглянути різні аспекти системи цінностей етносу і способів їх репрезентації в мові і духовній культурі ми можемо завдяки літописам. Значна кількість робіт, присвячених літописам, свідчить про незгасний інтерес вчених до даного джерела, що дає багатий матеріал для вивчення історії, культури, літератури, мови.

Літописи є найважливішими пам'ятками писемності, що представляють собою твори зі своєю історією, що мають локальну і темпоральну співвіднесеність. За визначенням академіка П. П.Толочка «Літописи Київської Русі становлять собою одне з найпримітніших історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латині, вони написані рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі» [6, с.3]. Традиція літописання склалася у Києві в X ст. і поширилась на всі землі Русі. У добу феодальної роздробленості, в XII-XIII ст., кожна удільна столиця Русі мала своїх літописців. Поступово окремі хронікальні записи, сказання, повчання, об'єднувались у літописні зводи – своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, не однаковий стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток особливостей упорядників. Як зазначав дослідник Л. Є.Махновець «... літопис – першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. В ньому усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають їх ось уже півтора століття, вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про нього написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Він невичерпний, бо невичерпне життя, про яке він розповідає.» [4, с.6]. Проблема дослідження семантичної сфери літописних текстів вже тривалий час виступає об'єктом наукових пошуків дослідників.

Літописи представляють собою складне багатопланове явище. Вони утворюють значний масив текстів середньовічної писемності, в яких відбилися не тільки реальна дійсність, а й система духовних уявлень, цінностей людини того часу. Способом репрезентації зазначених понять є насамперед вербальні засоби. Серед мовних факторів організації тексту значну роль виконує словотвір. Словотворча система давньої староруської мови XI-XV ст. відноситься до числа маловивчених сфер науки про мову, хоча жанрово-стилістична приналежність словотворчих типів, реалізація значення похідних утворень в тексті відіграють велику роль у формуванні давньослов'янської літературної мови цього періоду в цілому. Літописи складаються з різнорідних за походженням і змістом творів, тому в них відбувається взаємопроникнення і взаємодія двох мовних стихій: книжково-слов'янської та народно-літературної.

У формуванні найбільш важливих семантичних сфер мовного макрокосму беруть участь різні лексичні та словотворчі засоби, до числа яких належить і словоскладання. Складні слова являють собою особливий шар лексики в середньовічному тексті, а їх вживання пов'язане з певними жанрово-стилістичними різновидами писемної мови певної епохи. У давньоруській мові словоскладання не набуло широкого поширення і підтримувалося кальками з грецької мови, які прийшли за посередництвом старослов'янської мови. За своїм походженням складні слова мали стилістичне маркування, а тому були представлені в основному в контекстах, пов'язаних з книжково-слов'янської культурною традицією. Композити грали особливу роль у смисловій організації давньоруського тексту, відображаючи важливі для мовної свідомості людини поняття. Це було пов'язано не тільки з їхнім походженням, але і з особливостями словотворчої структури – двокомпонентним складом. Лексичні значення елементів складаються, утворюючи єдине слово, що характеризується структурною і семантичною цілісністю.

Складні слова були притаманні стародавнім індоєвропейським мовам, у тому числі давньогрецькій мові, кальки з якої і слугували зразком для створення складних слів у слов'янських мовах. Дослідники не раз зверталися до теми співвідношення російських складних слів і їх грецьких відповідників [2, с. 154-188]. Літописи як твори компілятивного характеру з переважанням історичного компоненту в оповіданні відобразили сформовану систему лексичних засобів організації тексту. У літописних зводах вибір слова був обумовлений необхідністю передачі певних понять, пов'язаних з двома полюсами середньовічного сприйняття дійсності. У ряді випадків утворення були представлені в перекладних, в більшості своїй з грецької мови, текстах релігійного змісту, які також займали важливе місце у складі літописних зводів. Особливо широко такі тексти відбилися в найцікавішому і різноманітному за складом літописному зводі – «Повісті временних літ».

У пам'ятках літописання, що мали незначні зв'язки з грецькою культурною традицією, наприклад, Новгородському I літопису старшого зводу, або Московському літописному зводі 1479, складні слова також були досить характерною особливістю лексичної системи і вживалися у зв'язку з необхідністю передачі понять з різних сфер життя – як духовної, так і матеріальної: трудової, соціальної, філософської, релігійної та інших областей людської діяльності. Складні слова, які були штучними утвореннями для лексичної системи давньоруської мови, найчастіше зустрічалися у складі певних традиційних ситуативних формул [5, с. 32], так як при перекладі зазвичай калькували не окремі слова, а слова у складі конкретної синтагми. Однак, як відзначають дослідники, «чим давніша формула тексту, тим ширше

дієслівні поєднання, а не складні слова номінативно-статичного характеру» [1, с. 166].

Ось чому в різних літописних зводах кількісний і якісний склад складних слів різний. Це пов'язано не тільки зі змістом пам'яток, а й з часом їх написання. У більш пізніх літописах кількість складних слів збільшується, що свідчить про їх асиміляції лексичній системі давньослов'янської мови, а характер контекстів, у яких вони починають вживатися, свідчить про поступове стирання стилістичної маркованості цих лексем. Вживання компонентів традиційних формул, що включали складні слова, залежало від двох тенденцій, що характеризували манеру викладу подій у літописах: тенденції до узагальненого, схематизувало зображення явищ за нормами літературного етикету і тенденції до точного відтворення явищ дійсності [5, с. 38]. Вживання складних слів у складі ранніх пам'яток літописання пов'язано більшою мірою з першою тенденцією, у більш пізніх пам'ятниках – з другою. Причому в більш ранніх літописах, наприклад «Повість временних літ», переважають складні слова зі значенням особи, у більш пізніх, наприклад «Московський літописний звод», – зі значенням дії.

Композити можуть бути предметом розгляду з точки зору їх структури, можливої поєднуваності їх елементів з яких складаються, синтаксичних зв'язків компонентів вихідних для них словосполучень. При цьому важливим виявляється аналіз першого компонента поєднання, другого компонента поєднання і, нарешті, словоутворюючого афікса. При утворенні складних слів в давньоруській мові використовувалися ті ж словотворчі засоби, що і при утворенні простих дериватів. Композити ставилися до одного з двох основних словотворчих полів – поля дії та стану або поля діяча. Кожне словотвірне поле мало свій набір суфіксів. Серед складних слів з абстрактним значенням найбільш продуктивними були утворення з формантами -іє, -ніє, -ство. Такі форми часто експлікували символічне значення, були пов'язані з репрезентацією понять, що відносяться до конфесійної культурі середньовіччя.

Склад і характер розглянутих літописних зводів визначає і специфіку вживання складних дериватів в них. Так, в «Повісті временних літ», що включає значну кількість творів релігійної тематики, досить часто відзначаються складні слова. У Новгородському I літописі, який характеризується документалізмом змісту і однорідністю мови, складні слова відносяться до рідкісних форм. І, нарешті, в Московському літописному зводі 1479, що відрізняється протокольністю в описі багатьох історичних подій і містить ряд творів церковного характеру, а також авторські відступи і коментарі, кількість складних слів збільшується.

У розглянутих літописних текстах частотні складні слова абстрактного значення з першим компонентом благо-, який був найбільш продуктивним початковим компонентом складань в давньоруській мові взагалі [3, с. 165], наприклад: благословення, благочестя, благодать, благодѣяніє та ін. Більшість утворень з першою частиною благо- має термінологізоване релігійне значення. Частина з них піддається частковій конкретизації і виступає з результативною семантикою, позначаючи нематеріальні, ідеальні за своєю природою явища. Найбільшою частотністю вживання серед слів з благо- в «Повісті временних літ» та Московському зводі 1479 характеризується утворення благословення у значенні «побажання благополуччя кому-небудь із закликом божої допомоги, милості». У «Повісті временних літ» воно виступає в погодних статтях про хрещення Володимира (988 р), в «Житії Феодосія Печерського» (1074), в «Похвальному слові Феодосію Печерському» (1091) та інших уривках, містять елементи агіографічного стилю. Дане слово відзначається і в Новгородському I літописі, і також з конкретизованою семантикою.

Високою частотністю вживання відрізняється в літописних зводах Москви і Новгорода і інше утворення з першою частиною благо- – Благовѣщенье, яка відповідно в загальному документальному характером оповіді в цих пам'ятках вживається для найменування релігійного свята або назви церкви на честь цього свята і використовується для вказівки на час, дату певних подій. Таке вживання слів релігійного значення характерно для пам'ятників історичного змісту. Інше утворення подібної семантики – Богоявлення – також наголошується в цих двох літописах в темпоральній значенні або виступає як власне ім'я і служить для найменування «свята на честь хрещення Ісуса Христа» і церкви чи монастиря, названих на честь цього свята. У мові літописних текстів немає прикрашаючих мову тропів, тому особливу виразність йому надають похідні слова, які відрізняються позатекстовою міжслівною мотивацією. Складні слова займають серед них особливе місце, надаючи мові щорічних записів значимість і навіть величавість.

Більшість утворень займає ключові позиції в семантичній структурі давньоруської синтагми. Одним з таких утворень, які є позначенням важливого поняття середньовічної конфесійної культури, є складне слово благодать. Воно відноситься до релігійно-християнських термінів, запозиченим із старослов'янської мови. Друга частина даного слова оформлена застарілим і непродуктивним у складі утворення суфіксом -ть. Відносини між компонентами вихідного для утворення благодать словосполучення з атрибутивних переосмислюються в прямо-об'єктні. Дане додавання фіксується у складі стійких формул з визначеннями релігійного характеру: божа, бога і

под. При цьому воно характеризується складною семантичною структурою, виступаючи як з абстрактним значенням «послана зверху рятівна сила», так і з якісним значенням «милість, доброта». Крім того, воно може виражати і конкретизоване значення «подяку», з яким воно відзначається поза визначень релігійного характеру в Московському літописному зводі 1479. Це відображає певну еволюцію у розвитку семантики даного складного слова, свідчить про його відриві від чисто церковних контекстів.

Цілі ряди складних слів знаходяться в синонімічних і антонімічних відносинах, що свідчить про важливість висловлюваних ними понять. Серед утворень відзначаються форми з близькою або схожою семантикою і різним складом компонентів, що представляють різні випадки як однокореневої, так і різнокорінної синонімії. Вони є позначеннями важливих для свідомості понять, відносяться до ключових концептів давньоруської культури. Наприклад, для вираження поняття «любов до людей, милосердя» використовуються різні складні слова. Домінантою синонімічного ряду виявляється слово милосердя, що характеризується наявністю цілого ряду подібних і протилежних за значенням утворень. Воно неодноразово використовується в текстах літописів. У Повісті временних літ вживається близьке за семантикою складне слово челобколюбе. У Московському літописному зводі відзначаються обидві синонімічні форми, причому більш частотною є слово милосердя, зазначене 13 разів, челобколюбе – лише 7 разів. Дані утворень в контексті літописів поширюються лексемами бог, господь, боже, позначаючи якість вищої сили. Другий компонент зазвичай грає в утворенні основну роль, будучи його семантичним ядром. утворення з другою частиною -Любиш були дуже поширені в давньоруській мові. За продуктивності у складі складних слів абстрактної семантики компонент -Любиш посідав друге місце в цей період [3, с. 178]. Форми на -Любиш були представлені утвореннями позитивної і негативної конотації в залежності від значення першої частини складання. Багато хто з них були пов'язані з репрезентацією релігійно-морального компонента. Так, поряд зі словом челобколюбе в тексті літописів вживається і освіту братолюбства. У ряді контекстів воно реалізує широку семантику, схожу з семантикою слова челобколюбе.

Таким чином, використання складних іменників у складі літописних зводів пов'язано зі сформованою в середньовіччі культурною традицією. Вони є виразними мовними формами, що додають розповіді особливу піднесеність і образність. Складні слова є стилістично маркованими утвореннями, що пов'язано зі специфікою їх походження, тому багато з них стають словесними центрами контексту, несуть важливе смислове навантаження. У сфері номінації абстрактних понять та осіб похідні такого типу розподіляються на дві групи,

що відображають загальну для середньовічних текстів опозицію: релігійне – мирське. Вона особливо виразно проявляється в літописних текстах, в які включено значну кількість творів, що мають повчальний характер. Саме в подібних контекстах часто використовуються складні слова, багато з яких є позначеннями вад і чеснот, які проповідує або засуджує християнством. Найменування осіб також включені в названу опозицію і чітко протиставлені як форми з позитивною і негативною конотацією. У більш пізніх літописах, до числа яких належить Московський звід 1479, поступово посилюється світський момент, збільшується і кількість складних слів, проте вони продовжують зберігати стилістичну прикріпленість і впродовж багатьох століть початку російської писемності сприймаються як слова, що несуть особливу смислове навантаження.

Література

1. Аверина С. А. Сложные слова в языке XII в./ С. А. Аверина // Древнерусский язык домонгольской поры : межвузовский сборник отв. ред. В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – С. 163-173.
2. Вялкина Л. В. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв. / Л. В. Вялкина // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М. : Наука, 1966. – С. 154-188.
3. Вялкина Л. В. Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв. / Л. В. Вялкина // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. – М. : Наука, 1974. – С. 156-195.
4. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
5. Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси / О. В. Творогов // ТОДРЛ, XX. – М. –Л., 1964. – С. 29-40.
6. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. П. Толочко – К. : Київська Академія Євробізнесу, 1994. – 125 с.

Аннотація

Горлова Е. В. Функционирование в семантической структуре летописных текстов сложных существительных.

В статье рассматривается функционирование сложных имен существительных в летописных текстах, особенности их строения и семантика, которая напрямую связана со сложившейся в средневековье культурной традицией. Сложные существительные являются выразительными языковыми формами, придающими повествованию особую возвышенность и образность. Сложные слова являются стилистически маркированными образованиями, поэтому многие из них становятся словесными центрами контекста, несут важную смысловую нагрузку.

Ключевые слова: сложные существительные, семантика, летопись.

Анотація

Горлова О. В. Функціонування в семантичній структурі літописних текстів складних іменників.

У статті розглядається функціонування складних іменників в літописних текстах, особливості їх будови і семантика, яка напряму пов'язана зі сформованою в середньовіччі культурною традицією. Складні іменники є виразними мовними формами, що додають розповіді особливу піднесеність і образність. Складні слова є стилістично маркованими утвореннями, тому багато з них стають словесними центрами контексту, несуть важливу смислове навантаження.

Ключові слова: складні іменники, семантика, літопис.

Abstract

Gorlova O.V. Functioning in the semantic structure of texts chronicle compound nouns.

The modern anthropological approach to linguistics objects aims to give a complex explanation of significant language and text characteristics. In the anthropological scientific paradigm the text is considered as a source of information about its maker, addressee, subject and situation of speech. Solving issues of speech effect on the people's behavior and mind, relations of language and society, development the spiritual life of the people, the nation's mentality are in the course of anthropology linguistics that has become an important trend of contemporary linguistics. As this aspect of research come into focus the issues of linguistic axiology become topical that allows studying the culture of people through the prism of symbols and values of the ethnos. Every level of the language system has the information about the basic principles of the people's outlook that is imprinted in axiological sets, and the word formation as a special mechanism of the language activity gives a rich material to study the mentioned phenomenon. As the result of the derivation process the objects and phenomena of the outside world receive interpretation through the inner word form. We can study different aspects of the value system of the ethnos and ways of their representation in the language and spiritual culture due to the manuscripts. Many works that are devoted to manuscripts prove that there is an eternal interest in history, culture, literature and language studying. Manuscripts are the most important memorials of writing that are works with their history having a local and temporal correlation.

Manuscripts are a complicated multidimensional phenomenon. They constitute a great number of the middle age texts where not only reality but also a system of spiritual notions and those times people's values are imprinted. Verbal means are a way of representation of the mentioned notions first and foremost. A word formation plays an important role among language factors of the text organization. The word formation system of the ancient Russian language of the XI-XV centuries refers to a number of little-studied spheres of the language study, though the genre-stylistic belonging of word formation types, realization of derivatives meaning in the text play an important role in forming ancient Slavic literary language of that period in general. The manuscripts consists of different by origin and content works that is why two language elements, bookish-Slavic and folk-literary, interpenetration and interaction takes place.

In forming the most important semantic spheres of the language macrosystem takes part different lexical and word formation means to the number of which composites belong. Composite words are a special layer of the vocabulary in the middle age texts, and their use is connected with definite genre-stylistic types of the literary language of the epoch. In the ancient Russian language composites were not widely spread and were supported by Greek loans (calques) that appeared due to the ancient Slavic language. By its origin the composite words were stylistically marked and that is why mainly in contexts they were connected with the bookish-Slavic cultural tradition.

Composites played a specific role in sense organizing the ancient Russian text reflecting significant notions for the man's language awareness. It was connected not only with their origin but also with peculiarities of the word formation structure – two-component composition. The lexical meanings of the elements compose, forming a single word that is characterized by its structural and semantic integrity.

Thus, using composite nouns as part of the literary corpus is connected with the cultural tradition formed in the ancient age. They are expressive language forms that add a specific elation and figurativeness. Composite words are stylistically marked formations that are connected with their origins specificity that is why many of them become the word centers of the context and bear a significant sense loading.

Key words: complex nouns semantics, chronicle.